

‘सत्य हरिश्चन्द्रनाटक’मां पौराणिकपात्रो

(अहीं प्रस्तुतनाटकमां उल्लेखित पात्रोनो परियय अने अभिज्ञान आच्यो छे.)

डॉ. अमृतलाल वी. देसाई

व्याख्याता,

महिला आर्ट्स कोलेज, मोतीपुरा, हिंमतनगर

ईक्ष्वाकु:

ईक्ष्वाकु वैवस्वत् मुनाना दश पुत्रोमां सौथी मोट छे. (म.आ.70.13) तेनी उत्पत्तिनी कथा आ प्रमाणे छे. अेकवार मनुने छींक आवी आवी छींकनी साथे अेक छोकरो सामे उलो रख्यो. तेना परथी अेनुं नाम ईक्ष्वाकु पड्युं. मनुअे कहुं के तमेअेक राजवंशने उत्पन्न करनार दंडनी सहायथी राज्य करो. तथा व्यर्थ कोईने दंड आपवो नहीं अने अपराधीअोने दंड आपवाथी स्वर्गप्राप्ति थाय छे.

वसिष्ठ ईक्ष्वाकु राजाना कुलगुरु हता. ईक्ष्वाकु अयोध्याना प्रथम राजा हतो. ईक्ष्वाकु कुलनां उत्पन्न थयेला व्यक्तियो माटे ईक्ष्वाकु नाम प्रयलित बन्युं. ईक्ष्वाकु वंशमां अनेक महान राजाओ थई गया. हरिश्चन्द्र पण ईक्ष्वाकु वंशमां जन्म्यो होवाथी तेने पण अेक्ष्वाक अने ईक्ष्वाकु कहेवामां आवतो हतो.

उशीनर:

आ नाटकमां उशीनर राजानी पुत्री सुतारा छे. विक्रमोर्वशीयम् नाटकमां उर्वशी उशीनरनी पुत्री होवानो उल्लेख करवामां आव्यो छे. आना करतां पुराणोमां उशीनरनो उल्लेख जुटी रीते करवामां आव्यो छे. उशीनर यक्षवर्ती महामात्यना पुत्र हतो. तेने तितिक्षु नामनो भाई हतो. तेनी मृगा, कुमी, नवा, दूर्वा तथा दृषद्वती नामनी पांच स्त्रीओ हती अने तेमने क्रमशः – मृग, नव, कुमि, सुव्रत तथा शिव औशीनर पुत्र हता.

कालदंड:

आ पौराणिक पात्र छे. अहीं ते नाटकना योथा तथा छेल्ला छ्वा अंकमां रंगभूमि पर आवे छे ते भागीरथीना दक्षिण किनारे आवेल स्मशानभूमिनो अधिपति छे. पोताना स्वामी काशीनरेश चंद्रशेखर द्वारा बोलाववामां आवतां ते हाजर थाय छे. ते वाराणसीना दास बजारमांथी राजा हरिश्चन्द्रने स्मशाननी रक्षा करवा माटे सेवक तरीके भरीटे छे अने बढलामां स्मशानमांथी अडघा बणेला लाकडां तथा शब परनुं वस्त्र

તથા સ્મશાનની રક્ષા કરવાનું કામ સોંપે છે. અને સ્મશાનમાંથી જે કાંઈ મળે તેનો અડધો ભાગ કાશીનરેશનો અને અડધામાંથી એક ભાગ તે હરિશ્ચન્દ્રને વેતન તરીકે આપવાનું કહે છે.

ચોથા અંકમાં તે પાતાના સેવક (હરિશ્ચન્દ્ર) સાથે ઉપસ્થિત થાય છે અને રાજા દ્વારા આ રાક્ષસી પરનું ઓઢણું દૂર કરવાનું કહેતાં કાલદંડ પોતાના સેવક દ્વારા ઓઢણું દૂર કરાવે છે.

અંતે નાટકના છેલ્લા અંકમાં તે રંગમંચ પર આવે છે અને પોતાના સેવક (હરિશ્ચન્દ્ર)ને આવેલ સ્ત્રી (સુતારા)ના મૃતપુત્ર પરનું વસ્ત્ર લઈ લેવાની આજ્ઞા કરે છે.

ગંગા:

ગંગાને એક સ્વર્ગીય દેવી માનવામાં આવે છે. નદી રૂપે તે વિષ્ણુના જમણા ચરણથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ભગીરથ પોતાના પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે ગંગાને નીચે લાવ્યા. આથી ગંગાને ભાગીરથી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત નાટકમાં હરિશ્ચન્દ્ર પોતાનો પુત્ર રોહિતાશ્વ ભૂખ્યો થયો હોવાથી પશુ, પક્ષી વગેરે બતાવી તેનું ધ્યાન બીજે દોરવા માટે ગંગા નદી બતાવે છે. એ સંદર્ભમાં ગંગાનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત નાટકમાં થયો છે.

નાભિપુત્ર:

જૈન તીર્થંકર પરંપરા પ્રમાણે તે આદિદેવ ગણાય છે. નાભિ રાજાના પુત્ર ઋષભધ્વજ પ્રથમ તીર્થંકર છે. તેથી તે જૈન પરંપરામાં આરાધ્ય ગણાય છે. કવિ રામચન્દ્ર જૈન હોવાથી પ્રસ્તુત નાટકના આરંભે નાન્દિશ્લોકમાં અને વિદ્યાધરીના હાથે બલિદાનના પ્રસંગે નાભિપુત્ર ઋષભધ્વજની સ્તુતિ કરે છે.

ભરત:

ભરત એક સુવિખ્યાત પુરુવંશીય રાજા. જે દુષ્યંત અને શકુંતલાથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર તે ભરત.

ભરત એક મહાયોગી રાજર્ષિ છે. જે ઋષભ રાજાનો પુત્ર ભરત.

આ ભરતનો અહીં ઉલ્લેખ નથી.

આ માનવવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજા સૂર્યવંશી હતા અને રઘુવંશ એ સૂર્યવંશમાંથી ઊતરી આવેલ વંશ છે. તે ભરતવંશ. હરિશ્ચન્દ્ર સૂર્યવંશી રાજવી છે.

રાણી સુતારા પોતાના પુત્ર રોહિતાશ્વને ભૂખથી પીડાતો જોઈને કહે છે કે ભરતફૂળ ઉપર આ કેવી આફત.

માતલિ:

ઈન્દ્રનો સારથિ તેની પત્નીનું નામ સુધર્મા હતું. તેને ગોમખ નામનો પુત્ર અને ગુણકેશી નામની પુત્રી હતી.

રામ-રાવણના યુદ્ધ સમયે ઈન્દ્રનો રથ લઈ તે રામની સેવામાં ઉપસ્થિત થયો હતો. તેના રથમાં બેસી રામે રાવણનો વધ કર્યો હતો.

પાંડવોના વનવાસ સમયે તે ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી અર્જુનને સ્વર્ગમાં લઈ જવા તે હાજર થયો હતો.

રોહિતાશ્વ:

રાજા હરિશ્ચન્દ્ર અને રાણી સુતારાનો એકમાત્ર પુત્ર રોહિતાશ્વ એક રત્ન સમાન છે.

નાટકમાં રોહિતાશ્વ એક બાળ રાજકુમાર તરીકે આપણી સમક્ષ આવે છે. તે દેખાવે ચંદ્ર જેવો શીતળ અને કોમળ અંગોવાળો છે, જે વાચકોના મનને હરી લે છે.

એક બાળ રાજકુમારનું સ્વાભાવિક ચિત્ર આપણને અહીં જોવા મળે છે.

હરિશ્ચન્દ્ર દ્વારા ગર્ભિણી હરિણીના વધને કારણે આવી પડેલ અનેક વિશિષ્ટ પરંપરાઓમાં રોહિતાશ્વ પણ દુઃખમાં સહભાગી બને છે.

રોહિતાશ્વમાં માતા-પિતા તરફના પ્રેમાળ અને નિર્દોષ વચનો એક નિર્દોષ બાળકનાં વચનો જેવાં સ્વાભાવિક લાગે છે.

સ્વનો સ્વીકાર કરીને પિતાને ઋણમુક્ત કરવા માટે કુલપતિને નમ્ર વિનંતી કરતાં પુત્ર રોહિતાશ્વની પિતા તરફની ભારોભાર લાગણી વ્યક્ત થયા વિના રહેતી નથી.

‘મને સ્વીકારો અને પિતાને મુક્ત કરો.’ એવા બાળરાજકુમાર રોહિતાશ્વની મૂર્તિ વાચકવર્ગ સમક્ષ તરવરે છે. તે દીન વચનો બોલતું, આંસુ સારતું રોહિતાશ્વનું મુખારવિંદ યાદગાર બની રહે તેમ છે. સ્વયં કુલપતિ કે જે કઠોર હૃદયનાં છે તે પણ અશ્રુભર્યા રૂંધાચેલા કંઠવાળા આ બાળકને ઉત્તર આપવા માટે અસમર્થ બની જાય છે.

‘હે પિતા ! મને ભૂખ લાગી છે.’ એવા રોહિતાશ્વના બાળસહજ વાક્યમાં ભારોભાર દુઃખ છે. અહીં નાટ્યકાર રામચંદ્ર યથાર્થ શબ્દચિત્ર આલેખવામાં સમર્થ બની રહેલા દેખાય છે.

નાટકમાં એક સત્વશીલ, પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ, સત્યવાદી પિતાના એક આદર્શપુત્રનું ચિત્ર અસરકારક બની રહે છે.

વજ્રહૃદય:

આ એક પૌરાણિક પાત્ર છે. અહીં કવિએ બ્રાહ્મણ નામ આપ્યું છે. તે નાટકના ત્રીજા અંકમાં રંગભૂમિ પર આવે છે અને સુતારા તથા રોહિતાશ્વને વારાણસીના દાસ બજારમાંથી પોતાના ઘેર દાસીની જરૂર હોવાથી ખરીદે છે. સુતારાના માથે દર્ભની પૂળી જોતાં તે કૌતુકપૂર્વક સુતારાને પૂછે છે.

વળી, દાસ બજારમાં હરિશ્ચન્દ્રના માથે પૂળી જોઈ તે વિચારે છે.

‘પૃથ્વીના ભારને ધારણ કરવામાં ચતુર દેખાવડો, દરિદ્રતા રૂપી નવીન લતાના કંપન સૂચવે છે. આ મલીન બનેલાને વેશ અને માથા ઉપર વેચાણના ચિહ્નો દર્ભ કામ કરનારાઓના (દાસ)ના માર્ગમાં સ્થાન (વિકલ્પ) તું કોણ છે ?’

દ્વિજ રાજા તથા રાણી સુતારાને જોઈ દુઃખી થતાં કહે છે કે, ‘હે દેવ જીવનું પર્યંત પારકાનું કામ જેમણે કરવાનું છે તેમણે પહેલાં તે માનવોને ગર્ભમાં કેમ મારી નાખ્યા નહીં’ એમ કહી વિધિને નિંદે છે.

વિહંગરાજ (ગરુડ):

કદ્ર અને કશ્યપનો પુત્ર ગરુડ. અરુણનો નાનો ભાઈ અને વિષ્ણુનું વાહન છે. તે પક્ષીરાજ કહેવાય છે.

સુતારા:

સત્યહરિશ્ચન્દ્ર નાટકની નાયિકા સુતારા પતિવ્રતા, આદર્શ નારી તરીકે પ્રેક્ષકો સમક્ષ હાજર થાય છે. તે એક રાણી કરતાં એક સામાન્ય સ્ત્રી તરીકે આપણી સમક્ષ આવે છે અહીં તે ઉશીનર મહારાજની પુત્રી છે. માર્કંડેય પુરાણમાં તે શિબિની પુત્રી શૈબ્યા ગણાવાઈ છે.

આદર્શ પત્ની:

તે પતિવ્રતા સ્ત્રી છે. જ્યારે સમગ્ર રાજ્ય એક તપસ્વીને દાન આપીને રાજા હરિશ્ચન્દ્ર વનમાં જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે વનગમન કરતા રાજા અનુસરનારી સીતાની યાદ અપાવે છે.

સુતારા હરિશ્ચન્દ્રને એક છાયાની માફક અનુસરે છે કારણ કે, તે પતિવ્રતા નારી છે. ભરબજારમાં પોતાન જાતને એક વેચાણની ચીજ તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે. ત્યારે વાચક વર્ગ આશ્ચર્ય પામી સુતારાને ધન્યવાદ આપવા પ્રેરાય છે.

રાજા, બાળકના હિતખાતર પણ સુતારાએ રાજ્યમાં રહેવું જોઈએ એમ કહે છે ત્યારે પણ સુતારા તેનો ઈન્કાર કરે છે અને ગમે તેવી દુર્દર્શામાં પણ પતિને અનુસરવાનો પોતાનો મક્કમ વિચાર વ્યક્ત કરે છે.

એક રાજ્યમાં માનપૂર્વક રહેલી રાણી સુતારા સમગ્ર રાજ્યના સુખો તથા અખંડ સૌભાગ્યવતીના અલંકારો સહિત તમામ અલંકારોને ત્યજીને આર્કિયન બનીને રાજાના દુઃખના દિવસોમાં સાથ આપે છે ત્યારે ભારતીય સ્ત્રીઓ માટે સુતારાનું ચરિત્ર એક આકર્ષક ધ્યાનપાત્ર બની રહે તે સ્વાભાવિક છે. પતિપરાયણ નારી સુતારા ભારતના ઈતિહાસમાં અમર બની રહે તેમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય નથી.

વાત્સલ્યમૂર્તિ માતા:

સુતારા નાટકમાં એક વાત્સલ્યમૂર્તિ તરીકે આવે છે. પુત્ર રોહિતાશ્વ માટે તેને અનહદ પ્રેમ છે.

એક વખતનો રાજકુમાર અનેક નોકરચાકરો સાથે રહેતો હતો. પાણી માંગે તો દૂધ હાજર થતું. તે આજે નિર્જન કંટકવનમાં માતા સાથે જતાં ભૂખને સહન ન કરી શકે તે સ્વાભાવિક છે.

‘હે મા ! હું ભૂખ્યો છું.’ એવા દીન વચનો માતા સુતારાને દુઃખ પહોંચાડે છે. અસહ્ય ભૂખની પીડાથી દુઃખી પુત્રનાં વચનો સાંભળીને માતાના મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ નીકળતાં કરુણાસભર વચનો પુત્રપ્રેમને વ્યક્ત કરે છે.

‘હે ચક્રવર્તી પુત્ર લક્ષ્મણથી અલંકૃત દેહવાળા, ભરતકુળમાં જન્મેલા તારા ઉપર આ શું આવી પડ્યું ?’ સુતારાનો કરુણ આલાપ અંતે રુદનમાં પરિણમે છે.

એક માતાની વ્યથા અહીં દેખાઈ આવે છે. આમ, સુતારા એક વાત્સલ્યમૂર્તિ માતા છે.

ભાવનાશીલ રાણી:

એક વિશાળ રાજ્યની, ચક્રવર્તી રાજાની રાણી હોવા છતાં સુતારાનું હૃદય સુકોમળ છે. કોમળ મનના ભાવો અભિવ્યક્ત થાય છે.

સુતારાનું સુકુમારમન પુત્રપ્રેમ તથા સ્વામી હરિશ્ચન્દ્રના સંવાદમાં વ્યક્ત થાય છે. બાળ રાજકુમારની ભૂખને ન સહન કરી શકતી રાણી અશ્રુસહિત નીચું મુખ કરે છે. રાણીની અતિ વિનમ્ર ભાષા ધ્યાન ખેંચે છે.

‘રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા, શત્રુક્ષ્ણથી લજવાયેલા આર્યપુત્ર આપ એકલા જ નગરમાં પ્રવેશવા શુ સમર્થ થશે ?’ અહીં એક આદર્શ, કોમળહૃદયી નારીનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

કુલપતિ, અંગારમુખ વગેરેનાં કઠોર વચનોને પણ માનપૂર્વક સહન કરે છે. જે તેના નમ્ર સ્વભાવને વ્યક્ત કરે છે.

સત્યહરિશ્ચન્દ્ર નાટકમાં નાટ્યકાર રામચન્દ્રે વિવિધ ક્ષેત્રનાં પ્રતિનિધિ એવા પાત્રોનું અસરકાર શબ્દચિત્ર આલેખ્યું છે.

હરિશ્ચન્દ્ર:

નાટ્યશાસ્ત્ર, અનુસાર નાટકનો નાયક ધીર, વીર, પ્રશાંત, ઉદાત્ત, મિતભાષી, દાનવીર, કુલવાન, પવિત્ર, યતુર, યુવાન ગુણસંપન્ન હોવો જોઈએ.

નાટક હરિશ્ચન્દ્રના કર્તા રામચન્દ્રે ઉપર્યુક્ત લક્ષણોને ધ્યાનમાં રાખીને નાટકના નાયક તરીકે ઈક્ષ્વાકુવંશ પ્રસિદ્ધ રાજા હરિશ્ચન્દ્રને પસંદ કર્યો છે. જે નાટકમાં સાધંત રહીને તેના ગુણોથી નાટકને પ્રકાશિત કરે છે.